

ČASOVÁ PERSPEKTIVA JAKO VÝZNAMNÝ REGULATIV V LIDSKÉM ŽIVOTĚ A ŽÁKOVSKÉ MOTIVACI

TIME PERSPECTIVE AS AN IMPORTANT REGULATIVE IN HUMAN LIFE AND PUPILS' MOTIVATION

ISABELLA PAVELKOVÁ, VERONIKA PURKOVÁ,
VERONIKA MENŠÍKOVÁ

Abstrakt

Vě stati bude tematizována problematika časové perspektivy. Stat' je rozdělena do dvou částí. První část má charakter přehledový, stručně přiblížíme hlavní teoretické koncepce, které byly k dané problematice vytvořeny. Z psychologického hlediska bylo k časovému faktoru v lidském životě přistupováno z různých pohledů: kognitivního, kognitivně motivačního a biodromálního. Analyzovány budou především koncepce Levinovy, Raynorovy, Gjesmebo, Nuttinovy, Heckhausenovy a Zimbardovy. Z domácích autorů bude představena koncepce „perspektivní orientace“ Pavelkové. První část bude uzavřena popisem strategií, které bývají využívány při operacionalizaci koncepcí časové perspektivy a diskusí nad možnostmi diagnostiky časové perspektivy. Vě druhé části předložíme některé vybrané výsledky výzkumů, které byly k časové problematice realizovány na české populaci.

Klíčová slova

časová perspektiva, budoucí časová perspektiva, motivace, diagnostika časové perspektivy

Abstract

Divided into two parts, this essay reflects upon the problem of time perspective. The opening part shortly describes the main theoretical concepts so far existing within the subject matter. From the psychological viewpoint, the factor of time in human life has been approached in various ways: the cognitive, cognitive-motivational, and life-long. The concepts of Levin, Raynor, Gjesme, Nuttin, Heckhausen and Zimbardo are analysed. Of Czech authors, the “perspective orientation” by Pavelková is presented. The opening part is concluded with the strategies used for the operationalization of the concepts of time perspective, discussing the possibilities of time perspective diagnostics. Part two presents some selected results of time research investigations carried out with the Czech population.

Keywords

time perspective, future time perspective, motivation, time perspective diagnostics

Úvod

Čas je jedním z tajemných pojmů, o nichž dobře víme, co znamenají, a přece je nedokážeme dobře vysvětlit (Sokol, 1996).

Časové souvislosti života individua úzce souvisejí s autoregulací jedince, která se projevuje způsobilostí měnit a zdokonalovat sám sebe podle určitého plánu, utvářet sám sebe se zřetelem k určitým cílům, jichž má být dosaženo. Za podstatnou složku autoregulační kompetence žáků a významný psychický regulativ považujeme způsobilost jedince orientovat se a pracovat s budoucností.

Teoretická východiska – hlavní teoretické koncepce zabývající se časovou perspektivou

Z psychologického hlediska bylo o problematice časového faktoru v lidském životě pojednáváno v rámci kognitivních, kognitivně-motivačních a biodromálních koncepcí. Psychologická literatura se touto problematikou zabývá již od 40. let 20. století. Reprezentace času je výsledkem velice složité souhry vyšších psychických procesů. K přítomnosti, kterou prožíváme, se také přidává reprezentace minulosti (vzpomínky, získané poznatky), ale také reprezentace budoucnosti, založené na anticipacích a myšlenkových konstrukcích. Jiránek v rámci uchopení problematiky historicko-časových vztahů uvádí, že každá historická událost souvisí s jinými historickými událostmi, které jí předcházejí, probíhají současně nebo po ní následují (Jiránek, 1974, s. 7–8). Záleží na tom, jak jedinec dokáže v jednom okamžiku vnímat kontinuitu všech tří dimenzí časové perspektivy. Náš zájem byl v rámci vědomé percepce času zaměřen zejména na ty koncepce, které se zabývají studiem času a odhalováním jeho zákonitostí v motivační dynamice osobnosti.

Počátky psychologických úvah o časové perspektivě v lidském životě

Základ úvah o vztahu časového rozměru k lidskému chování položil v roce 1935 **Lewin**. Lewin hovoří v souvislosti s vývojem vnímání, resp. reprezentace času, u dítěte o postupném rozšiřování úzkého obzoru přítomnosti do rozměrů budoucnosti. Upozorňuje, že se však nejedná pouze o prostý efekt intelektuálního vývoje, nýbrž jde o projev autonomní konstruktivní činnosti dítěte. Lewin dále stanovil časovou dimenzi jako jeden z aspektů aktuálního životního prostoru člověka. Lewin ale také tvrdí, že chování člověka není zcela a jen závislé na současné situaci. Jedinec nevnímá pouze současnou situaci, ale má jistá očekávání, přání, touhy, sny o své budoucnos-

ti a také vzpomínky na minulost. Tato „psychologická budoucnost“ je součástí časové perspektivy. Budoucí časová perspektiva je Lewinem a dalšími autory pod Lewinovým vlivem chápána jako část celkové perspektivy zahrnující minulost, přítomnost i budoucnost. Lewin tedy již naznačil, že časová dimenze je důležitou obecnou charakteristikou lidského chování, které vychází z minulé zkušenosti a přítomnými reakcemi směřuje do budoucnosti (Lewin, 1935; Pavelková, 2002).

Kognitivně motivační teorie časové perspektivy

Od 50. let 20. století se problematika časové perspektivy stává autonomním předmětem diferenciálních a kvantitativních studií, později se začínají fenomény časové orientace zkoumat v rámci kognitivních teorií lidské motivace, jelikož perspektiva budoucnosti již podle Lewina úzce souvisí s motivací chování, především s tím, jaké si člověk stanovuje cíle. Problematika časové perspektivy je na počátku druhé poloviny 20. století řešena zejména v rámci teorií výkonové motivace.

Raynor, významný autor věnující se časové perspektivě v rámci teorií výkonové motivace, vnímá zejména rozdíl mezi bezprostředními důsledky činnosti a účinky, které je možné připsat anticipovaným budoucím cílům. Raynor rozlišil dva typy důvodů, které vedou člověka k určité činnosti:

1. důsledek činnosti je konečný cíl sám o sobě,
2. bezprostřední činnost slouží jako prostředek k nějakým krokům v budoucnu.

Raynor doplňuje, že dochází k zintenzivnění vlivu výkonového úkolu tehdy, když je úspěch v bezprostředních úkolech nutný pro to, aby bylo možné pokračovat v úkolech následujících v budoucnu (Raynor, 1969). Raynor jde ve svých teoriích ještě dále a rozlišuje také dva typy cest výkonových úkolů: nekontingentní cesty a kontingentní cesty. V případě nekontingentních cest člověk ví, že neúspěch v jednom z úkolů nebo kroků nemá vliv na to, aby se mohl pustit do dalšího kroku nebo úkolu v budoucnu. U tohoto typu cest nemá anticipace budoucích úspěchů nebo neúspěchů žádný efekt na motivaci k tomu, aby se první krok nebo úkol podařil. Oproti tomu v případě kontingentních cest jsou prvotní úkoly nebo kroky a úspěch v nich podmínkou pro to, aby mohl člověk přistoupit k dalším krokům a úkolům v budoucnu. Kontingentní cesta tedy dle Raynora sestává ze série kroků, přičemž každý z těchto kroků představuje subcíl, který přispívá svou dílčí motivační složkou k výsledné výkonové motivaci. Kontingentní cesty mohou být dle Raynora uzavřené či otevřené (Raynor, 1969).

Oproti Atkinsonovi a Raynorovi zohledňuje **Heckhausenův** (1977, 1980) rozšířený model motivace mnohem více časovou perspektivu jedince jako důležitou dispozici beroucí ohled na ostatní motivační procesy. Heckhausen

ve svém modelu rozlišuje čtyři druhy očekávání, které mohou být motivačně relevantní: očekávání „situace – výsledek“, „aktivita – výsledek“, „situace – aktivita – výsledek“, „výsledek – následek“. Kromě jiných kvalit (např. ceně úvahy o následcích výkonové aktivity) je vzhledem k akcentu na faktor času v Heckhausenově modelu důležité zejména autorovo rozlišení mezi incentivní hodnotou bezprostředních vnitřních následků a vzdálenějších vnitřních i vnějších následků, ke kterým může výsledek vést. Heckhausen tak staví hodnoty, které motivují chování jedince, explicitně do časového řádu (Heckhausen, 1980).

Již v 70. letech minulého století poukázal další významný autor, zabývající se problematikou časové perspektivy, **Gjesme**, že se orientace na budoucnost (přesný Gjesmeho termín *Future Time Orientation*) v životě člověka rozvíjí postupně, až se z ní stane relativně stálá **osobnostní charakteristika**, o které Gjesme hovoří jako o „všeobecné schopnosti anticipovat a osvětlovat budoucnost“ (Gjesme, 1976). Gjesme tvrdí, že někteří lidé jsou velmi ovlivněni cíli, které jsou značně vzdáleny v čase, ale naopak jiní jsou těmito cíli ovlivněni velice malou měrou i v případě, že jsou tyto cíle situovány do velmi blízké budoucnosti. Gjesme tedy poukázal na to, že i ve způsobech vztahování se k budoucnosti existují mezi lidmi značné rozdíly. Podle Gjesmeho hraje významnou roli také objektivní vzdálenost v čase. Gjesme konstatuje dvě důležité skutečnosti. Cílová vzdálenost v čase je podstatnou dimenzí psychologické distance a tato distance se mění, jak se přibližuje cílová událost v čase. A intenzita a zdůraznění charakteristik výkonové motivace se zvyšují, jak se snižuje cílová distance v čase (Gjesme, 1974; in Pavelková, 2002). Gjesmeho přínos je především významný v tom, že lze účinky budoucích událostí na současné chování člověka lépe specifikovat.

Přední evropský odborník v oblasti psychologie motivace **Nuttin** podal pravděpodobně nejucelenější teoretický koncept problematiky budoucí časové perspektivy. Nuttinova **osobnostně motivační koncepce časové perspektivy** navazuje na autorovu „vztahovou teorii“ specificky lidských potřeb z roku 1957, kde Nuttin prezentuje lidské potřeby jako dynamické a hierarchicky uspořádané vzorce spojení subjektu s okolním světem (Nuttin, 1980). Nuttin hovoří ve své koncepci časové perspektivy na základě své předchozí „vztahové teorie“ potřeb o „kognitivním zpracování potřeb“ (Nuttin, 1980). Poukazuje na to, že posuzovat vliv orientace na budoucnosti pouze z hlediska chování člověka není dostačující, a tvrdí, že časová perspektiva má souvislost také s prožíváním člověka a má významný vliv i na **rozvoj jeho osobnosti**. Pro Nuttina je budoucí časová perspektiva prostorem, ve kterém se může rozvíjet motivace ve formě konstrukcí cílů a projektů (Nuttin, 1980).

Zimbardův koncept časové perspektivy

Novější teorie z konce 20. století zabývající se časovou perspektivou, která kombinuje motivační, emoční, kognitivní a sociální procesy, je teorie **Zimbardova**. Časovou perspektivu pojímá Zimbardo jako nevědomý proces, pomocí něhož jsou neustále nabývané osobní a sociální zkušenosti rozloženy nebo alokovány do vybraných časových kategorií nebo rámců. Tyto rámce pomáhají jedinci vše uspořádat, dát souvislost a smysl životním událostem. Tyto kognitivní rámce mohou reflektovat cyklické, opakující se časové vzorce nebo unikátní neopakující se lineární události v životech lidí. Časovou perspektivu vnímá Zimbardo jako relativně stabilní individuální charakteristiku člověka. Podle Zimbarda je časová perspektiva determinovaná mnoha faktory ovlivňujícími vývoj jedince – kulturou, vzděláním, náboženstvím, sociální třídou nebo velmi důležitým rodinným modelem (Zimbardo, Boyd, 1999). Změna časové perspektivy může přicházet i v důsledku ekonomické či politické nestability či zkušeností s různými návykovými látkami, traumatickými zážitky, ale i úspěchem jedince či dovolenou (Bonviwell, Zimbardo, 2004).

Za výše zmíněné kognitivní rámce časové perspektivy považuje Zimbardo kategorie minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Pro některé osoby má dominantní vliv v jejich životě minulost. Tyto osoby inklinují k připomínání si minulých scénářů životních událostí a jejich soustředění na minulost může významně ovlivnit interpretace a odpovědi na rozhodování se v současných situacích. Lidé orientovaní spíše na přítomnost mají při rozhodování sklon spoléhat se na okamžitý aspekt současného podnětu – jeho kvalitu, intenzitu nebo na běžné biologické okolnosti či aktuální sociální aspekty situace. Na budoucnost orientované osoby mají tendenci chovat se podle anticipačních důsledků budoucích scénářů (Zimbardo, Keough, Boyd, 1997).

Zimbardo se věnoval časové perspektivě také výzkumně a vyvinul testovací metodu pro zjišťování časové perspektivy – škálu ZTPI (*Zimbardo Time Perspective Inventory*), kterou podrobněji představujeme v další části.

Zimbardo poukazuje na psychickou schopnost flexibilně přecházet mezi jednotlivými faktory časové perspektivy dle povahy situace, v níž se nacházíme, nebo dle charakteru úkolu, který máme zvládnout. Tato Zimbardem nazývaná vyváženost časové perspektivy je optimální pro duševní zdraví a sociální fungování. Lidé potřebují, jak poukazuje Zimbardo, všechny zmíněné dimenze k realizování svého lidského potenciálu (Zimbardo, Boyd, 1999).

Zimbardo pracoval se škálou ZTPI a svým teoretickým konceptem časové perspektivy zejména v rámci zkoumání patologických jevů ve společnosti (užívání drog, alkoholismu, bezdomovectví). U jedinců, kteří více skórovali na škále hedonistická přítomnost, bylo prokázáno větší užívání

návykových látek (Keough, Zimbardo, 1999). V dalších výzkumech bylo prokázáno, že časová perspektiva je významným prediktorem i riskantního řízení (riskantní řízení vedoucí k dopravním nehodám apod.), riskantní řízení se zvyšuje s vyšší přítomnou (hedonistickou) časovou perspektivou (Zimbardo, Keough, Boyd, 1997).

Perspektivní orientace

Z domácích koncepcí představujeme teorii perspektivní orientace **Pavelkové**. Perspektivní orientace je vývojově vyšší stadium, kterému předchází zaměření klást si pouze bezprostřední cíle – krátkodobá orientace, která je typická pro mladší školní věk. Přejít od krátkodobé orientace k perspektivní „je jedním z klíčových momentů rozvoje osobnosti dítěte“ (Pavelková, 1990, s. 39). Perspektivní orientace je velice podstatný autoregulační činitel, který koordinuje a motivuje bezprostřední aktivity a činnosti člověka. Perspektivně orientovanému jedinci se budoucnost jeví jako sled navazujících podmíněných cílů a představuje komplexní, relativně autonomní psychický předpoklad aktivní strukturace budoucnosti (Pavelková, 1990). Pro vznik perspektivní orientace musí být splněny určité vnitřní (např. dozrávání kognitivních struktur) i vnější podmínky v podobě výzev (např. nutnost profesionální volby na konci ZŠ). Pokud se perspektivní orientace u dítěte nevytvoří, může to představovat velice zásadní problém nejen v jeho studijní, ale i životní cestě. Činnost takového jedince potom může být řízena pouze bezprostředními popudy a přáními, nemusí se vytvořit schopnost integrovat jednotlivé časové dimenze a vnímat kontinuitu minulosti, přítomnosti a budoucnosti.

Perspektivní orientace je v konceptu Pavelkové předkládána jako relativně stabilní osobnostní charakteristika jedince, vyjadřující stupeň jeho zájmu a účasti na budoucnosti. Jedná se o jednu z relativně autonomních složek osobnosti, která je ale zároveň podmíněná ostatními osobnostními charakteristikami člověka. Rozvinutí perspektivní orientace autorka chápe jako jeden ze základních předpokladů projektů životní cesty. Budoucnost si jedinec strukturuje dvěma možnými způsoby:

1. volbou a realizací cílů (zdůraznění motivačního aspektu),
2. anticipací budoucích událostí (zdůrazněn je kognitivní aspekt), přičemž oba typy se vzájemně podmiňují a oba jsou aspekty aktivními (Pavelková, 1990). Jak vyplývá z výše uvedeného, perspektivní orientace je motivačně kognitivní proměnnou. Složkou perspektivní orientace je schopnost vytvářet časovou integraci, která pomáhá vnímat kontinuitu minulosti, přítomnosti a budoucnosti a zároveň se váže na dispozici k vnitřní atribuci, která uznává úlohu osobní akce v dosaženém výsledku (Pavelková, 1990).

Operacionalizační strategie koncepcí časové perspektivy a možnosti diagnostiky tohoto jevu

Časová perspektiva byla měřena a operacionalizována různými způsoby a mnoha výzkumníky, přesto není stav operacionalizace ani dnes plně uspokojivý. Spolu s autory věnujícími se této problematice můžeme konstatovat, že existuje značný rozdíl mezi nejvýznamnějšími teoretickými koncepcemi časové perspektivy a tím, jak se je podařilo operacionalizovat a výzkumně prověřit (srov. s De Volder, 1979; Nuttin, 1980; Zimbardo, Boyd, 1999; Pavelková, 1990). Metody využívané v konkrétních výzkumech odpovídají různým teoretickým východiskům řešené problematiky a postihují buď jeden, nebo více aspektů základního konceptu časové perspektivy. Z teoretických i empirických důvodů se domníváme, že je rozumné odlišit budoucí časovou perspektivu jako takovou (s jejími podstatnými atributy, jako je obsah, hloubka či rozpětí, hustota, struktura, stupeň reality a alternativnosti) a osobnostní dispozici ke strukturaci budoucnosti – orientaci na budoucnost.

Další problém je, že metody používané v této oblasti jsou svou spolehlivostí a validitou velmi nevyvážené. Jednotlivé metody se také různou měrou vztahují ke kognitivní a kognitivně motivační rovině.

Komplikace může přinášet i fakt, že z praktických důvodů je výzkum časové perspektivy většinou prováděn na úrovni myšlenkové. Implicitně se pak předpokládá, že existuje prosté spojení mezi myšlenkou a akcí, mezi přemýšlením a konáním.

Tradičně bývají využívány následující dvě skupiny metod (nejde o vyčerpávající výčet, podrobněji viz Pavelková, 1990, 2002).

Metody řazené do první skupiny vycházejí z volných projevů pokusných osob, tzn. z příběhů, povídek, kreseb apod. Důležitou roli zde hraje fantazie. U tohoto přístupu nelze ale hledat jistotu v tom, že události a předměty, které se objevují ve volných výrazech pokusných osob, mají pro ně skutečný osobní význam. Je nutné zde mít na paměti, že volné výrazy člověka mohou být pouhé produkty jeho fantazie bez jakékoli důležitosti pro tuto osobu. Přístup druhý vychází nikoli z fantazií jedince, ale z událostí (minulých či budoucích), kterými se pokusná osoba po určitou dobu zabývá a jimž přisuzuje konkrétní význam. O těchto událostech lze říci, že mají pro jedince velký osobní význam (Nuttin, 1980). V případě, že pro výzkum časové perspektivy použijeme metody náležející do první skupiny, zkoumáme dle De Voldera „neosobní obsahy“ a dle Kastenbauma se zabýváme „kognitivní futuritou“ zkoumaných osob. Pokud použijeme metody druhého typu, dle De Voldera můžeme hovořit o „osobních obsazích“ a podle Kastenbauma o „osobní futuritě“ (De Volder, 1979; Kastenbaum, 1963).

Mezi metody první skupiny, u kterých nemáme jistotu, že zkoumané osoby uvádějí obsahy, jež pro ně mají opravdu osobní význam, můžeme zařadit

například známý Tematický apercepční test (TAT), Techniku doplňování příběhu (SCT), Test neukončených myšlenek (ITT), Cottleho Test kruhů a další. Do druhé skupiny metod, která klade důraz na osobní (subjektivní) význam událostí, lze zahrnout např. Cottleho experimentální inventář deseti nejdůležitějších událostí života, Kastenbaumův jednoduchý test Kým budete?, Test čáry života, Gjesmeho škálu „Future Time Orientation“ (FTO). Mnozí autoři používají také různé obměny slohových prací či esejí na téma: Moje budoucnost.

Relativně bohaté zkušenosti máme s upravenou formou Nuttinovy metody motivační indukce (MIM). Metoda motivační indukce (Nuttin, 1980) měří hloubku (rozsah) a obsah perspektivy budoucnosti. Metoda doporučuje postup ve dvou krocích. Nejprve získáme seznam motivačních předmětů, které tím či oním způsobem zaměstnávají či motivují studované osoby. Následně je provedena časová a obsahová lokalizace těchto motivačních předmětů, aby bylo možné změřit různé aspekty časové perspektivy subjektů. Materiál, který získáme, nám poskytne přehled motivačních tendencí (obsah motivace subjektu), který dále analyzujeme z hlediska obsahu a času. Nuttin (1980) rozlišuje mezi předmětem a aktivitou vzhledem k tomuto předmětu. Rozlišuje čtyři velké kategorie předmětů a řadu menších kategorií: především je to sám subjekt, dále skupina druhých, poté hmotné předměty vyrobené člověkem nebo přírodou a ideální identity (věda, filozofie, politické a sociální konstrukce, ale i hodnoty, jako je pravda, statečnost, svoboda apod.). Mimo tyto čtyři kategorie motivačních předmětů rozlišuje Nuttin různé druhy aktivit nebo vztahů, které by subjekt chtěl mít se zmíněnými předměty, k nimž se vztahují. Jde o vztahy povahy společenské či poznávací, vlastnické a podobně.

Velmi často využívanou metodou je i Zimbardův inventář časové perspektivy (ZTPI), který měří jejích pět faktorů (Zimbardo, Boyd, 1999). Respondenti odpovídají v dotazníku ZTPI na pětibodové Likertově škále na 56 položek ZTPI.

Dotazník ZTPI měří tyto faktory:

1. Negativní minulost – tento faktor reflektuje všeobecně negativní a averzivní pohled na minulost. Zimbardo s kolegy zjistil, že tento faktor časové perspektivy souvisí mnohdy s úzkostí, depresí či nízkým sebevědomím. Příklad položek: „Často myslím na to, co jsem měl v životě udělat jinak“, „Je pro mě těžké zapomenout na nepříjemnosti z mládí“. (Cronbachova alfa = ,82)

2. Hedonistická přítomnost – tento faktor zachycuje hedonistický (riskující) postoj k času a životu. Naznačuje orientaci na přítomnost s malým zájmem o budoucí důsledky současných akcí. Tento faktor je charakteristický orientací jedinců na zábavu, potěšení, vzrušení. Obsahuje položky jako: „Riskování chrání můj život před nudou“, „Dělám věci impulzivně“. Faktor naznačuje orientaci na přítomnost s malým zájmem o budoucí důsledky. (Cronbachovo alfa = 0,79)

3. Budoucnost – tento faktor zachycuje všeobecnou orientaci na budoucnost. Chování takových osob je ovlivněno dle Zimbarda snažením se o budoucí cíle a odměny. Tento faktor jako jediný Zimbardo nedělí na dva subfaktory. Typické položky: „Když vím, že je třeba udělat nějakou práci, jsem schopen odolat pokušením“, „Díky soustavné práci plním úkoly včas“, „Když chci něčeho dosáhnout, vytyčím si své cíle a rozmyslím si, jakými konkrétními prostředky k nim dospět“, „Řídím se pravidlem: nejdřív práce a potom zábava“. (Cronbachovo alfa = 0,77)

4. Pozitivní minulost – ukazuje příjemné, sentimentální pohledy na minulost (na rozdíl od faktoru negativní minulost, který zahrnuje spíše minulé trauma, bolest, litování). Ukázka položek: „Mám rád vzpomínky na svou minulost“, „Mám rád povídání o tom, jaké to bylo za starých dobrých časů“. (Cronbachovo alfa = 0,80)

5. Fatální přítomnost – znamená, že osoby takto časově orientované vnímají přítomnost jako fatální, neovlivnitelnou, bez možnosti vlastními zásahy ovlivnit běh událostí, cítí se být „vláčení“ osudem. Zimbardo zde poukazuje na souvislost s agresí, úzkostí nebo depresí. Položky zahrnují například: „Má životní cesta je řízena silami, na které nemám vliv“, „Nemá smysl si dělat starosti s budoucností, protože ji stejně nemohu nijak ovlivnit“. (Cronbachovo alfa = 0,74)

Formulace našich teoretických východisek nás vedly ke konstrukci nové dotazníkové metody, která by zjišťovala převažující orientaci (perspektivní, respektive krátkodobou) žáků.

Dotazníky PO-2 až PO-6 prošly postupným prověřováním a psychometrickými ověřeními. Opakovaně byla provedena položková analýza, faktorová analýza, výpočet reliability a validizace dotazníkového konstruktů vzhledem k osobnostním, intelektovým proměnným a dalším metodám vztahujícím se k časové perspektivě (například k Nuttinově metodě MIM či Zimbardovu dotazníku ZTPI – Pavelková, 1985, 1990, 2002). Dotazník P0-6 se skládá z třiceti otázek (Cronbachovo alfa = 0,74). Faktorová analýza potvrdila následující faktory. **První faktor** můžeme nazvat faktor perspektivní orientace – tento faktor má generalizovaný charakter. Sdružuje všechny charakteristiky konstruktů perspektivní orientace: potřebu strukturace budoucnosti, oddálenost – dlouhodobost cílů a úkolů, realizaci plánů a cílů, toleranci k oddálení odměny. Jde o žáky, kteří o své budoucnosti často přemýšlí, o budoucnost se zajímají a chtějí mít o budoucnosti jasno. Rádi plánují do budoucna (dávají si předsevzetí). Dlouhodobé úkoly jim nevadí, motivují je, tolerují oddálení odměny. Chtějí se stále v něčem zlepšovat (sebe-rozvoj i v budoucnosti). Své plány a cíle realizují, mohou se spolehnout na svou vůli. Chtějí jít na vysokou školu. **Druhý faktor** sdružuje žáky, profesionálně již rozhodnuté, kteří se budoucností příliš nezaobírají. Tito žáci o budoucnosti nepřemýšlejí, ale mají celkem jasno, co je čeká, jsou již rozhodnutí,

co budou po škole dělat, a informace o povolání, pro které se rozhodli, je zájímají. Jde o žáky, kteří se domnívají, že se nemohou spolehnout na svou vůli a nechtějí jít na VŠ. **Třetí faktor** sdružuje žáky s velkou tolerancí k oddálení odměny. Zatím nejsou rozhodnutí, co budou dělat po škole, ale nevdí jim dlouhodobé úkoly ani to, když musejí čekat na odměnu, záleží jim na tom, aby se stále v něčem zlepšovali, o svoji budoucnost se zatím příliš nezajímají. **Čtvrtý faktor** sdružuje také studenty, kteří mají velkou toleranci k oddálení odměny, o svoji budoucnost se však již zajímají. **Pátý faktor** sdružuje žáky s „původcovskou“ tendencí – jde o žáky, kteří se domnívají, že svou budoucnost mohou velmi ovlivnit. Do budoucna sice příliš neplánují a ani se o budoucnost příliš nezajímají, jsou však již rozhodnutí, co budou dělat po škole. Mají před sebou více cílů a mezi těmi si podle situace vybírají. Své cíle a přání uskutečňují a domnívají se, že se mohou spolehnout na svou vůli.

Výzkumná šetření

Ve výzkumech realizovaných od osmdesátých let minulého století do současnosti jsme se soustředily především na otázky spojené s identifikací, vývojem a hledáním možností rozvoje vnitřních předpokladů podmiňujících charakter a kvalitu vztahu jedince k budoucnosti (podrobně viz Pavelková, 1985, 1990 a 2002). Výzkumy prokázaly oprávněnost zařazení perspektivní orientace mezi mimoschopnostní činitele facilitující školní výkon. Byla prokázána závažnost období staršího školního věku pro rozvoj perspektivní orientace jednak z hlediska vnitřních dispozic (rozvoj potřeby strukturace budoucnosti, rozvinutí ostatních potřeb) a jednak z hlediska vnějších podmínek (výzev). I když dosud neumíme přesně určit, čím je ovlivněna vnímaná distance (a tím i účinnost) budoucích událostí, realizované výzkumy naznačují, že hlavními faktory ovlivňujícími tuto „psychickou vzdálenost k budoucímu cíli“ jsou: a) hodnota cíle, b) objektivní časová distance (vzdálenost) cíle (události), c) vnímaná instrumentalita momentálních výsledků (činnosti) pro dosažení budoucích cílů, d) orientace jedince na budoucnost. Perspektivně orientovaní jedinci přisuzují zvýšenou důležitost vybraným motivačním cílům, které mají dlouhodobé charakteristiky, a studium považují za instrumentální pro dosažení těchto cílů. Zároveň se ukázalo, že vnímaná instrumentalita i přisuzovaná důležitost nejsou totožné s faktory, jako je orientace na budoucnost.

Na závěr stručně představíme jednu z výzkumných sond, které jsme realizovaly v lednu a únoru 2010. Jde o pilotní studii. Problematiku vztahování se k budoucnosti jsme mapovaly u dětí z dětských domovů (dále DD), kde téma budoucnost je velmi specifické a citlivé. Výzkumný vzorek tvořilo 264 respondentů (103 chlapců, 161 děvčat). Vzorek dětí z DD tvořilo 38 dětí

(12 ze základních škol a 26 ze středních škol) ze šesti dětských domovů (tři DD z větších měst, tři DD z menších měst). Vždy šlo o dětské domovy rodinného typu. Základní jednotkou je tedy rodinná skupina s kapacitou 6–8 dětí. Každá rodinná skupina je samostatnou jednotkou – vlastní vchod (zamykatelný), kuchyň, sociální zázemí, stabilní tým vychovatelů. Další respondenty jsme volili jednak ze základní školy (87 žáků „běžné“ ZŠ) a ze dvou typů střední školy (108 studentů střední zdravotnické školy a 37 studentů „běžného“ gymnázia). Všem respondentům byly zadány dvě výzkumné metody – Zimbardoův ZTPI (zjišťuje pět proměnných: negativní minulost, hedonistická přítomnost, budoucnost, pozitivní minulost, fatalistická přítomnost – podrobnější popis viz výše) a dotazník perspektivní orientace (PO-6 – podrobnější popis viz výše).

Nejdříve jsme si položily otázku, zda v měřených ukazatelích budou mezi jednotlivými školami (vzorky) významné rozdíly. Pomocí jednorozměrné analýzy rozptylu (ANOVA) jsme zjistily, že jsou statisticky vysoce významné rozdíly mezi našimi vzorky jen v proměnných: **pozitivní minulost a fatalistická přítomnost**.

Tabulka č. 1: **Rozdíly mezi školami (ANOVA)**

Měřený faktor	významnost
Perspektivní orientace	0,532
Zimbardo – negativní minulost	0,101
Zimbardo – hedonistická přítomnost	0,394
Zimbardo – budoucnost	0,094
Zimbardo – pozitivní minulost	0,001 **
Zimbardo – fatalistická přítomnost	0,000 **

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Pomocí Scheffeho metody jsme pak specifikovaly, mezi kterými školami konkrétně byly založeny statisticky významné rozdíly. U proměnné **pozitivní minulost** významný rozdíl mezi školami způsobují středoškoláci z DD, kteří se nízkým skórem v této proměnné liší od všech ostatních škol s výjimkou nevýznamného rozdílu od dětí z DD – ZŠ. U proměnné **fatalistická přítomnost** se odlišují od ostatních škol nízkým skórem především studenti gymnázia. I když nebyly zjištěny statisticky významné rozdíly mezi vzorky v proměnné perspektivní orientace a proměnné budoucnost, zaujal nás výsledek u dětských domovů, kde na rozdíl od ostatních škol, kde přece jenom středoškoláci skórovali výše, byl u mladistvých z DD výrazný opačný trend: žáci z dětských domovů, kteří navštěvují ZŠ, skórovali v obou proměnných výše než ti, co navštěvují střední školu.

V dalším kroku jsme provedly srovnání výběrových souborů pomocí T-testu. Porovnání proběhlo na úrovni základní školy a na úrovni střední školy.

Při srovnání studentů ze střední školy zdravotnické a středoškoláků z DD nebyl mezi studenty prokázán významný rozdíl v všech proměnných s výjimkou proměnné pozitivní minulost. Vysoce významně méně v této proměnné skórovali středoškoláci z DD. Při srovnání středoškoláků z DD a gymnazistů byl prokázán vysoce významný rozdíl v proměnné pozitivní minulost (gymnazisté skórují více), u proměnné fatalistická přítomnost významně méně skórovali gymnazisté.

Při srovnání žáků základní školy z DD a žáků z běžné základní školy prokázaly T-testy vysoce významný rozdíl jen u proměnné budoucnost – ve smyslu vyššího skóre u dětí z dětského domova.

Specifičnost skupiny z dětských domovů ukázaly i korelační analýzy naznačující vazby mezi jednotlivými proměnnými. Výsledky z celého vzorku (tab. 2) ukazují vysoce významnou (středně silnou) pozitivní korelaci mezi perspektivní orientací a proměnnou budoucnost, resp. významnou vazbu mezi perspektivní orientací a pozitivní minulostí. Negativní vysoce významná vazba byla prokázána mezi perspektivní orientací a fatalistickou přítomností. U Zimbardových proměnných výsledky většinou potvrzují jeho konstrukt časové perspektivy. Hedonistická přítomnost vysoce významně negativně koreluje s proměnnou budoucnost a pozitivně koreluje s fatalistickou přítomností. Poněkud překvapivá je jen vazba jak pozitivní, tak negativní minulosti na proměnnou hedonistická přítomnost a na proměnnou budoucnost. Korelace na dílčích vzorcích (ZŠ, gymnázium, střední zdravotnická škola) jsou v souladu s korelacemi, které jsme zjistily u celkového vzorku. U vzorku DD byla situace z hlediska vazeb mezi proměnnými úplně jiná (tab. 3). Perspektivní orientace nekorelovala se žádným ukazatelem od Zimbarda. Zimbardovy proměnné spolu vzájemně velmi silně pozitivně korelovaly. Výjimku tvořila nevýznamná vazba mezi hedonistickou přítomností a proměnnou budoucnost.

Tabulka č. 2: Spearmanův koeficient korelace (celý vzorek: N 264)

	Negativní minulost	Hedonistická přítomnost	Budoucnost	Pozitivní minulost	Fatalistická přítomnost
Perspektivní orientace	0,050	- 0,099	0,466 **	0,141 *	- 0,233 **
Negativní minulost		0,353 **	0,168 **	0,082	0,402**
Hedonistická přítomnost			- 0,209 **	0,210 **	0,402 **
Budoucnost				0,263 **	- 0,58
Pozitivní minulost					0,109 *

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Tabulka č. 3: Spearmanův koeficient korelace (dětské domovy: N 38)

	Negativní minulost	Hedonistická přítomnost	Budoucnost	Pozitivní přítomnost	Fatalistická přítomnost
Perspektivní orientace	0,045	0,007	0,215	0,271	0,084
Negativní minulost		0,658 **	0,603 **	0,550 **	0,829**
Hedonistická přítomnost			- 0,292	0,513 **	0,549 **
Budoucnost				0,521 **	0,577 **
Pozitivní minulost					0,698 **

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Nejednoznačné výsledky z dětských domovů nás vedly jednak k hlubší elaboraci situace našich respondentů, jednak k nutnosti v dalším výzkumu použít širší škálu metod (připravujeme především metody kvalitativního charakteru – metoda slohu, metoda významných událostí, ale i metody kvantitativně kvalitativního charakteru, jako je například upravená Nuttinova metoda MIM).

Diskuse některých specifík charakterizujících situaci respondentů z dětských domovů

• **Budoucnost**

Téma budoucnosti je u této cílové skupiny velmi specifické. Na rozdíl od adolescentů vyrůstajících ve vlastní rodině znamená pro adolescenty v dětských domovech okamžik ukončení studia (většinou SŠ, VŠ je vzácnou výjimkou) nutnost odejít z dětského domova. Specifický je také okamžik dosažení zletilosti, kdy před mladým člověkem stojí volba, zda odejít za „svobodu“, tzn. z DD, nebo v DD zůstat do doby ukončení studia na tzv. dobrovolný pobyt (smlouva mezi mladým člověkem a dětským domovem).

• **Sociální desiderabilita**

Mladý člověk opouštějící DD se musí postavit na vlastní nohy dříve, než je na to většinou připraven. Z tohoto důvodu existuje řada podpůrných programů, které jsou zaměřeny na „přípravu na odchod“. Adolescenti ze všech šesti DD, ze kterých je sestaven vzorek, tyto programy průběžně absolvují.

Obsahem programů jsou témata jako bydlení, práce, finance, plánování apod., metatéma je však u všech témat totožné – budoucnost. S tématem „odchodu“ se mladí lidé setkávají téměř denně, nejen skrze popsané programy, ale také skrze dětský domov – vychovatele, ředitele. Je proto nasnadě otázka,

zda faktor sociální desiderability spojený s dotazníkovou metodou není podpořen uvedeným kontextem. Lze předpokládat, že časté setkávání se s tématem odchodu a řešení oblastí s ním spojených vede k naučení „správných odpovědí“, např. „musím si věci plánovat dopředu“, „musím umět hospodařit s penězi, jinak nevyjdu“, „prací si budu hledat ještě před odchodem“. Zkušenosti jedné z autorek statí z práce s adolescenty i dospělými z dětských domovů však ukazují na poměrně vysokou diskrepanci mezi kognitivním uchopením uvedených tvrzení a jejich realizací v praxi.

• Identita

Pravděpodobně velké téma dětí z dětských domovů je téma identity, případně dětského domova jako součásti jejich identity. V podtextu „musím“ či „měl/a bych“ je „protože jsem z dětského domova“. Jako by tento fakt cosi „předurčoval“. V této souvislosti vyvstává krom otázek kolem sociálních stereotypů a sebenaplnujícího proctví také otázka vyrůstání v dětském domově jako součásti identity.

Další otázkou je prožívání spojené s dětským domovem a následky vyrůstání v nestabilním, často nepodnětném rodinném prostředí. V praxi se v této souvislosti často setkáváme s přístupem (na nevědomé úrovni) „já mám přece nárok“. Děti mohou prožívat minulost jako křivdu a nespravedlnost a cítí se oprávněny požadovat od okolí kompenzaci. Jako by měly automatický nárok na různé výhody. Z psychologického hlediska tomu lze samozřejmě rozumět. Z hlediska důsledků pro vztahy s vrstevníky i dospělými však dochází k různým potížím. Úkoly či nároky od okolí, které nejsou v souladu s jejich aktuálními zájmy a rozpoložením, mohou vnímat jako neadekvátní tlak, či dokonce útok na jejich osobu, a tedy nespravedlnost, nepochopení. Proč bych zrovna já měl/a dělat tohle? Já teď chci dělat něco jiného, nechápu, proč bych nemohl/a. Za tímto způsobem vyrovnání se s požadavky, které jsou na ně kladeny, lze hledat např. přetrvávající potřebu péče – chci, resp. mám nárok na to, abyste se starali vy (o mě), nikoli abych se staral/a já. Přenášení zodpovědnosti z dospělých (rodičů) na sebe sama patří mezi základní vývojové procesy, a pokud rodinné prostředí saturuje základní psychické potřeby dítěte, proces probíhá (dítě sociálně a emočně dospívá). Pokud ale základní psychické potřeby nesaturuje, proces se může zpomalit či zastavit na nižším vývojovém stupni. Dětsky egocentrické způsoby prožívání tak přetrvávají. Co tuto situaci může ještě komplikovat, i když je to většinou myšleno dobře:

- Mediální obraz dětských domovů, který je většinou popisuje jako vývoj inhibující instituce a děti označuje za „chudáky“ – víme, jak to působí na děti?
- Akce typu „Strom splněných přání“ – co si dítě napíše jako přání k Vánocům, to dostane (v podtextu – protože je z dětského domova).

- Sponzorské akce – pro dětské domovy jsou pořádány akce spojené s materiálními dárky pro děti (v podtextu – protože jsou z dětského domova).
Nechceme vynášet soudy, jen se snažíme otevřít některé otázky, jejichž zodpovězení si vyžádá další zacílené výzkumy.

Výše naznačené úvahy a nízké skóre u faktoru pozitivní minulost u skupiny DD-SŠ zejména oproti studentům gymnázia korespondují s nejnovějšími výzkumy (Laghi, D'Alessio, Pallini a Baiocco, 2009), které byly zaměřeny na vztah mezi časovou perspektivou a rodičovským a vrstevnickým attachmentem (zkušenosti s pečující osobou v raném dětství). Tyto studie ukázaly, že rodičovský a v menším rozsahu i vrstevnický attachment je úzce spojen s pozitivním pohledem na minulost, adekvátním pohledem na přítomnost a pozitivními očekáváními do budoucnosti. Zároveň autoři zjistili, že v období adolescence se tyto autobiografické vzpomínky v závislosti na aktuálních životních okolnostech a v souvislosti s emočními proměnami tohoto věku mohou měnit a rekonstruovat.

Závěr

Konstrukt časové perspektivy přinesl i diskusi o vztahu mezi časovou perspektivou a „pohodou“. Časová perspektiva může ovlivňovat pozornost, vnímání, rozhodování a má pravděpodobně silný vliv na všechny aspekty lidského chování. Silná orientace na bezprostřední (hedonistickou) přítomnost může vést k neúspěchům v kariéře, užívání návykových látek, morálním distorzím. Silná orientace na budoucnost a dosahování cílů může být doprovázena kratším časem, který strávíme s rodinou, k neschopnosti vychutnat si aktuální zážitky s přáteli, nedostatku času na koníčky a podobně. Za východisko je nutné považovat **tzv. vyváženou časovou perspektivu**. Za vyváženou časovou perspektivu je možné považovat schopnost flexibilně přecházet a využívat časových rámců minulosti, přítomnosti a budoucnosti, tak jak to odpovídá a je přiměřené situaci, našim potřebám a hodnotám. Spolu s Boniwelem a Zimbardem (2004) je možné říci: Pracovat těžce, když je čas práce. Hrát si intenzivně, když je čas hry. Poslouchat babičku a vychutnávat si její vyprávění starých příběhů. Užít si pohody se svými přáteli. Šetřit peníze na horší časy, když se zrovna máme dobře.

Literatura

- BONIWELL, I., ZIMBARDO, P. G. Balancing One's Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. In LINLEY, P. A. & JOSEPH, S. (Eds.). *Positive psychology in practice*. Hoboken, NJ: Wiley, s. 1–23, 2004. ISBN 0-471-45906-2.

- BONIWELL, I., ZIMBARDO, P. G. Time to find the right balance. *The Psychologist*, 16, s. 129–131, 2003. ISSN 0952-8229.
- DE VOLDER, M. Time orientation. A review. *Psychologica Belgica*, 19, s. 61–79, 1979. ISSN 0033-2879.
- GJESME, T. Future-time gradients for performance in test anxious individuals. *Perceptual and Motor Skills*, 42, s. 235–242, 1976. ISSN 0031-5125.
- HECKHAUSEN, H. Achievement motivation and its constructs: A cognitive model. *Motivation and Emotion*, 4, s. 283–329, 1977. ISSN 0146-7239.
- HECKHAUSEN, H. *Motivation and Handeln*. Heidelberg, Springer, 1980. ISBN 3-540-09811-9.
- JIRÁNEK, F. *Rozvoj myšlení žáků mladšího školního věku při učení základům dějepisu*. Praha: Ústav pro učitelské vzdělávání na UK v Praze, 1974.
- KASTENBAUM, R. Cognitive and personal futurity in later life. *Journal of Individual Psychology*, 19, s. 216–222, 1963. ISSN 0022-1805.
- KEOUGH, K. A., ZIMBARDO, P. G., BOYD, J. N. Who's smoking, drinking, and using drugs? Time perspective as a predictor of substance use. *Basic and Applied Social Psychology*, 21, 2, s. 149–164, 1999. ISSN 0197-3533.
- LAGHI, F., D'ALESSIO, M., PALLINI, S., BAIOTTO, R. Attachment Representations and Time Perspective in Adolescence. *Social Indicators Research*, roč. 90, č. 2, 2009, s. 181–194. ISSN 0303-8300.
- LEWIN, K. *Dynamic Theory of Personality*. New York: Mc-Graw-Hill, 1935.
- NUTTIN, J. R. *Motivation et Perspectives d' Avenir*. Lovain: Presses Universitaires de Louvain, 1980.
- PAVELKOVÁ, I. *Perspektivní orientace ve vztahu k rozvoji osobnosti a výkonu žáků*. Kandidátská dis. práce. Praha: PsÚ ČSAV, 1985.
- PAVELKOVÁ, I. *Perspektivní orientace jako činitel rozvoje osobnosti*. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0055-0.
- PAVELKOVÁ, I. *Motivace žáků k učení. Perspektivní orientace žáků a časový faktor v žákovské motivaci*. Praha: PedF UK, 2002. ISBN 80-7290-092-7.
- RAYNOR, J. O. Future orientation and motivation of immediate activity: An elaboration of the theory of achievement motivation. *Psychological Review*, roč. 76, s. 606–610, 1969. ISSN 0033-295X.
- SOKOL, J. *Malá filosofie člověka: Slovník filosofických pojmů*. Praha: UK, 1996. ISBN 80-86039-04-8.
- WALLACE, M. Future time perspective in schizophrenia. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, roč. 52, s. 240–245, 1956. ISSN 0096-851X.
- ZIMBARDO, P. G., KEOUGH, K. A., BOYD, J. N. Present time perspective as a predictor of risky driving. *Personality and Individual Differences*, roč. 23, s. 107–123, 1997. ISSN 0191-8869.
- ZIMBARDO, P. G., BOYD, J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, roč. 77, s. 1271–1288, 1999. ISSN 0022-3514.

O autorkách

Doc. PhDr. ISABELLA PAVELKOVÁ, CSc., působí na Katedře psychologie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Vyučuje studenty oboru psychologie, oboru pedagogika a studenty všeobecně vzdělávacích předmětů. Přednáší především pedagogickou a školní psychologii. Výzkumně se dlouhodobě věnuje problematice žákovské motivace, problematice časových orientací a učitelově autodiagnostice.

Kontakt: jfpavelka@volny.cz

Mgr. VERONIKA PURKOVÁ je interní doktorandkou Katedry psychologie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se problematikou dětských domovů.

Kontakt: pooky-R@seznam.cz

Mgr. VERONIKA MENŠÍKOVÁ je interní doktorandkou Katedry psychologie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se problematikou časových orientací.

Kontakt: veronika.mensikova@seznam.cz

About the authors

ISABELLA PAVELKOVÁ works at the Department of Psychology of the Faculty of Education of Charles University in Prague. Teacher of students of psychology, pedagogy, and general education subjects, she mainly lectures on educational and school psychology. Her research activities have long been focused on pupils' motivation, time orientations, and teacher's self-diagnostics.

Contact: jfpavelka@volny.cz

VERONIKA PURKOVÁ is full-time doctoral student at the Department of Psychology of the Faculty of Education, Charles University in Prague. She is engaged in the problems of children's homes.

Contact: pooky-R@seznam.cz

VERONIKA MENŠÍKOVÁ is full-time doctoral student at the Department of Psychology of the Faculty of Education, Charles University in Prague. Her professional interest is in the questions of time orientations.

Contact: veronika.mensikova@seznam.cz

